

Výpůjčky a kalky

Čeština (podobně jako mnohé jiné jazyky) má ve své slovní zásobě poměrně značné množství slov, která byla přejata z nějakého cizího jazyka. Obecně lze říci, že obohacování slovní zásoby jednoho jazyka o slova z jiného jazyka bylo a je obvykle dáno potřebou doplnit lexikum o výrazy, které v daném jazyce chybějí pro pojmenování nové, případně cizí skutečnosti. Zdrojové jazyky i důvody obohacování se v průběhu vývoje jednotlivých jazyků mění, vždy ovšem jde o důsledek přímých i nepřímých kontaktů mezi jazyky a společenstvími, která jsou jejich nositeli.

Výpůjčka (přejímka) = přímé nebo zprostředkované převzetí jazykové jednotky nebo formy z jednoho (výchozího) jazyka (= jazyk dárce) do druhého (cílového) jazyka (= jazyk příjemce)

Výpůjčky staré byly už při svém přejímání přizpůsobovány domácímu fonologickému systému a prodělávaly tytéž hláskové změny jako domácí slova. Jejich identifikace je proto mnohdy obtížná.

Např.

lat. *rōsa* > střhn. *rōse* > stč. *róžě* > *ruožě* > č. *růže*

sthn. *rīhhi* (něm. *Reich*) > stč. *riešě* > *říšě* > č. *říše*

Kulturní slovo

Psl. **bogъ* (též **bogatъ*, **nebogъ*, **ubogъ*) < ie. **bhagos* ‘udělovatel, dárce’ < ie. **bhag-* ‘dělit’ > véd. *bhága* ‘udělovatel, dárce (v epitetech bohů); podíl, bohatství, štěstí’, av. *baya* ‘pán, bůh’, stper. *baga* ‘pán, bůh’ – přehodnocení starého pohanského termínu a jeho začlenění do křesťanské terminologie

(byl patrně vytlačen původní ie. výraz pro nejvyšší božstvo *deiwos > stind. *dēvā*- ‘bůh’, lat. *dīvus* ‘božský’, *deus* ‘bůh’, psl. *divъ ‘div, zázrak; úžas’ aj.)

mše (lat. *missa*); *sobota* (lat. *sabbatum*, to z hebr. *šabbāth*); *mnich* (← sthn. *munih* ← lat. *monicus* ← ř. *μοναχός* [monakhos] < *μόνος* [monos] ‘sám’)

cihla ← střhn. *ziegel* ← lat. *tēgula* ‘taška na střeše’;

cukr ← něm. *Zucker* ← it. *zucchero* ← arab. *sukkar* ← stind. *šarkara*- ‘zrnko, kamínek’ → střind. *sukkara*, *sakkhara* (ř. *σάχαρον* [sakharon])

sako ← něm. *Sakko* ← it. *sacco* (< lat. *saccus* ‘pytel’ ← ř. *σάκκος* [sakkos] ‘pytlovina’ ← hebr. *šaq* ‘hrubá tkanina’)

Čeština obohacovala své lexikum o latinské výpůjčky od nejstarších fází svého vývoje. Na přelomu 13. a 14. stol. lze ovšem rozšiřování č. lexika sledovat jen v těch významových okruzích, které se uplatnily v tehdejších zápisech. Je to především náboženská terminologie a pak civilizační vrstva slovní zásoby související s pokročilejším stupněm feudálního společenského řádu. Z latiny se přitom přejímalo buď přímo, nebo prostřednictvím němčiny, v řadě případů byla latina rovněž prostředníkem a přeжатé lexémy jsou původu řeckého. Do stč. slovní zásoby se v této době dostaly latinismy do těchto významových okruhů:

náboženské terminologie: např. **anjel, anděl** ‘boží posel’ (← lat. *angelus* tv. řeckého původu), **apoštol** ‘jeden z dvanácti učedníků Kristových’ (← lat. *apostolus* tv. ← ř. *ἀπόστολος* ‘vyslanec’), **hostie** ‘mešní chléb, oplatka’ (← lat. *hostia* ‘oběť, která byla předkládána bohům jako prosba o vítězství nad nepřáteli’), **advent** ‘doba čtyř týdnů před Vánocemi, doba očekávání narození Krista’ (← lat. *adventus* ‘příchod’), **klášter** (k lat. *claustrum* tv. prostřednictvím střhn. *kloster* ‘klášter’), **žalm** ‘posvátný starozákonní zpěv’ (← střlat. *psalmus* tv. ř. původu, prostřednictvím sthn. *salm*) a mnoho dalších; **lékařské terminologie:** např. **podagra** ‘dna’ (← lat. *podagra* tv. původem z řečtiny),

klister, klistr, klistera ‘klystýr’ (k lat. *clystēr* ‘nálev’ něm. prostřednictvím),
terminologie přírodních věd: alabastr ‘sádrovec’ (← lat. *alabastrum* tv. řeckého původu), **diamant** ‘diamant’ (← střlat. *diamas*, gen. *diamantis*, něm. prostřednictvím), **aloe** ‘tučnolistá rostlina, aloe’ (← lat. *aloē* ← ř. *άλόη* ‘cizokrajná rostlina’); **terminologie** související s rozvojem v oblasti **administrativně-právní: interdikt** ‘církevní trest, klatba’ (← *interdictum* ‘zákaz’), **majestát** ‘vznešenost, panovnická moc’ (← lat. *maiestās* ‘velikost, výsostnost’), **ciesar** (← vl. jm. *Caesar* prostřednictvím gót. *kaisar*); **slovní zásoby z oblasti běžného života německým prostřednictvím: kuchyně** (k vlat. *cucīna* prostřednictvím sthn. *chuhchina* tv.) aj.

V češtině se od 14. stol. objevují i arabismy. Do stč. pronikly některé dosud chybějící termíny při překládání středověkých spisů z oblasti alchymie, lékařství, astronomie apod., civilizační vrstva slovní zásoby se rozrostla v souvislosti s rozvojem obchodu. Některé lexémy se v češtině dochovaly kontinuálně až do současnosti, jiné buď zcela zanikly, nebo jsou chápány jako archaismy, případně historismy. Jazyky, jejichž prostřednictvím byla arabská slova přejata do staré č., byly nejčastěji:

(1) středověká latina (např. stč. **alchymi(j)a, alchymie** ← střlat. *alchimia* ← šp. *alquimia* ← ar. ‘*al-kīmiyā* ‘kámen mudrců’ (pravděpodobně ← střř. *χημεία* ‘způsob zpracování kovů’); stč. **alambik, alembik** ‘křivule, horní část destilačního přístroje’ ← střlat. *alembicus, alambicum* ← ar. ‘*al-’anbīq*, resp. ‘*al-’ambīq* ‘destilační přístroj’ (← střř. *ἄμβιζ*, gen. *ἄμβικος* ‘druh poháru; část destilačního přístroje’); stč. **kapar** ‘koření toho jména’ ← střlat. *capparis* ← *κάππαρις* ‘*Capparis spinosa*’ ← ar. *kabar* ‘kapary (koření)’),

(2) starší fáze němčiny (např. stč. **citvar, cicvar, citvař** ‘cicvár, druh pelyňku, jehož drobných nerozvitých květenství, tzv. cicvárového semínka, se užívalo jako léku’ ← střhněm. *zitwar* (něm. *Zitwer*) ← střlat. *cituārium* ← ar. *zidwār, zadwār*, resp. ‘kořen cicváru (*Curcuma cedoaria*)’; stč. **karmazín** ‘hedvábná

látka šarlatové barvy' ← něm. *Karmesin* ← it. *carmessino* ← ar. adj. *qirmizī* 'šarlatový' ← *qirmiz* 'červená barva, karmín; samička červce nopálového (která produkuje sytě červené barvivo)';

výjimečně (3) církevní slovanština (stč. **biser** 'perla' ← csl. *bisъrbъ* ← tur. *büsre* ← ar. *busra(t)* 'skleněná perla').

Evropeismy/internacionalismy

= na lexikální úrovni celoevropsky rozšířené výrazy se základem latinským či řeckým (z pohledu etymologického), které se rozšířily prostřednictvím některého prestižního evropského jazyka, resp. jazyka prestižního pro danou oblast:

např.

č. *opereta*, fr. *opérette*, něm. *Operette*, švéd. *operett*, šp., port. *opereta*, rum. *opereta*, alb. *operetë*, velšsky *opereta*, novořecky *οπερέττα*, r. *operétta*,
dále např. *papír*, *káva*, *model*, *móda*, *lampa* apod.

Prostřednictvím moderních evropských jazyků se do češtiny doslalo velké množství původem latinských slov, vedle vědecké terminologie jsou to slova z nejrůznějších tematických oblastí, mnohé z nich byly vytvořeny uměle na bázi latiny a/nebo řečtiny: např. oblast společensko-politická (*aspekt*, *asertivita*, *reputace*, *reprodukce*, *republika*, *senát*, *kongres*, *revoluce*, *byrokracie*, *imperium*, *prezident*, *ministr*, *provincie*, *gubernie*, *kontinent* aj.), oblast obchodně-právní (*konsorcium*, *konsensus*, *statut*, *restituce*, *konkurence*, *nomenklatura*, *norma* aj.), oblast umělecko-kulturní (*literatura*, *beletrie*, *poezie*, *próza*, *sonet*, *fólie*, *artefakt*, *artista* aj.) a mnoho dalších.

Latinské termíny se zčásti prosadily i v jazykovědě, jako např. názvy pádů (*nominativ*, *genitiv*, *dativ*, *akuzativ*, *vokativ*, *lokál*, *instrumentál*), názvy kategorií

čísla (*singulár, plurál, duál*), dále různé slovesné kategorie *infinitiv, prézens, perfektum, préteritum, imperfektum, imperativ, konjunktiv, aktivum, pasivum*, názvy hlásek *konsonant, vokál, sonanta, aspiráta, velára* aj.

S postupující globalizací světa a postavením angl. v něm jako mezinárodní lingua franca se hranice mezi evropeismy a internacionalismy rozvolňuje.

Prostřednictvím moderních evropských jazyků byla do češtiny přejata i celá řada novějších arabismů. Vzhledem k tomu, že převážná část arabismů se do evropských jazyků dostala během středověku, prošla společně s těmito jazyky dlouhým vývojovým obdobím a formálně se novému jazyku přizpůsobila. Jsou dvojího typu: (a) Výrazy z oblasti islámu, kultury a administrativy s islámem spojené; jsou vnímány jako cizí slova pojmenovávající cizí realitu (např. **beduín** ‘kočovní arabský pastevec’ ← fr. *bédouin* (případně ještě prostřednictvím něm. *Beduine*) ← stfr. *Beduin* ← ar. *badawīyūn* (v lid. výslovnosti *bedewīn*), tvar plurálový k *badawī* ‘nomád, kočovník, obyvatel pouště’ (← ar. *badw* ‘poušť’); **emír** ‘arabský nebo turecký princ, kníže, velitel apod.’ ← fr. *émir*, něm. *Emir* ← tur. *āmir* ← ar. ‘*amīr* ‘velitel, princ’; **šejk** ‘arabský náčelník kmene, církevní hodnostář’ ← fr. *cheik* nebo angl. *sheik(h)* ← ar. *šaiḥ* ‘hlava rodiny nebo kmene, stařešina’; **mešita** ‘muslimská modlitebna’ ← nhněm. *Mesquita, Meschit* ← stit. *meschita* (17. stol.) ← šp. *mezquita* (11. stol.) ← ar. *masǧid* ‘mešita’, doslova ‘místo, kde se bije čelem o zem’ ← ar. *saǧada* ‘tlouci čelem’).

(b) Výrazy z nejrůznějších věcněsémantických okruhů; v obecném povědomí nejsou většinou pocíťovány jako cizí slova:

matematika (např. **algebra** ← něm. *Algebra* ← it. *algebra* (fr. *algèbre*) ← střlat. *algebra* ← ar. ‘*al-ǧabr* ‘algebra’ (doslova ‘opětovné spojení oddělených částí’ ← *ǧabara* ‘znovu spojit’));

---

geografie (např. **azimut** ‘směrový úhel počítaný od základního směru zeměpisného nebo magnetického poledníku’ ← fr. *azimut* nebo něm. *Azimut* ← ar. ‘*as-sumūt*, resp. ‘*assimūt* tv. (= plurál od ar. *samt* ‘cesta’));

váhy a míry (např. **karát** ‘jednotka ryzosti zlata’ ← něm. *Karat*, fr. *carat* nebo it. *carato* ← střlat. *carrāta* ‘míra tekutých i pevných věcí’ ← ar. *qīrāt* ‘jednotka váhy, přibližně 0,2 g’ (← střř. *κεράτιον* ‘malý roh; svatojánský chléb; karát’));

předměty v domácnosti (např. **matrace** ‘tlustá, pružná vložka do lůžka’ ← raně nhn. *mat(e)raz* ‘matrace’ ← stfr. *materas* ← it. st. *materasso* ← ar. *maṭraḥ* ‘koberec’; **vata** ‘vlákna, zprav. bavlněná, slisovaná do pružných vrstev, užívaná zvl. jako obvazový materiál’, č.st. i ‘bavlna k podšívce na zimu’ ← něm. *Watte* ← hol. *watte(n)* ← fr. *ouate* nebo it. *ovatta* ← střlat. *edda* ← ar. *baṭāna* ‘vložka do oděvu’);

rostliny a jejich části (např. **rybíz** ‘ovocný keř s kvítky a plody v hroznech; jeho kyselé plody’ ← rak.-bavor. *rībiz(l)*, *rīwiz(l)* tv. ← it. *ribestv.* ← střlat. *ribe(sium)* ← ar. *rībās* ‘druh šťovíku’ (← pers. *rībās* ‘rebarbora’);

látky, oblečení (např. **kamaše** ‘pletené teplé kalhoty’ ← něm. *Gamasche*, resp. něm. lid. *Kamasche* ← fr. *gamaches* ‘kožené návleky na kotníky’ ← šp. *guadameci* doslova ‘(kůže) z města Ghadames (v Libyi)’ ← ar. (*ḡild*) *ḡadāmisī* tv.);

fauna (např. **žirafa** ‘africký přežvýkavec s dlouhým krkem’ ← asi něm. *Giraffe* ← it. *giraffa* ← ar. *zur(r)āfa(t)*, pl. *zurāfa* ‘žirafa’).

Zpětné přejetí = typ výpůjčky, kdy zdrojem výpůjčky v určitém jazyce je ten jazyk sám

Např.

palcát, pistole

r. *koljaska* ‘kočár’ ← p. *kolasa* ‘kočár’ ← it. *calesse* ← sl. jazyky

---

Několikeré přejetí = slovo jazyka-dárce je přejato do jazyka-příjemce **několikrát**, v různých dobách nebo prostřednictvím různých jazyků nebo do různých stylově funkčních vrstev. Stará i novodobá přejímka žijí v lexiku vedle sebe v rozdílných hláskových podobách a obvykle i v jiném významu.

Např.

lat. *hospitāle* ‘pohostinný’ → č. *hospitál, špitál, hotel*

ř. *ἀποθήκη* [apotheke] ‘sýpka, stodola’ → lat. *apothēca* ‘sklad, skladiště’ → č. *apatyka, putyka, butik*

stč. *spinák, špinák* ‘špenát’ ← střlat. *spinachium* tv. ← ar. *’isfināḡ*, resp. *’isfānāḥ* ‘špenát’ (← pers. *ispanāḡ & ispānāḥ* tv.), kdežto nč. *špenát* je přejímka něm. dial. *Spenat* / něm. *Spinat*, jež se do něm. dostala jako výpůjčka téhož arabského slova, ovšem jinou cestou, a to střhněm. *spināt* ← šp. *espinaca*, it. *spinace* ← ar. *’isfināḡ*, resp. *’isfānāḥ*;

č. *cifra* ‘číslice’ a *šifra* ‘tajná, smluvená značka pro utajené předávání zpráv apod.’ jsou výpůjčkami ar. *ṣifr*, pl. *ṣifrât* ‘nula’ (← ar. *ṣifr* ‘prázdný’). Cesty přejetí jsou ale různé: *cifra* doputovala do č. cestou přes středověkou latinu a němčinu: ar. *ṣifr*, pl. *ṣifrât* → střlat. *cifra* ‘nula; číslice’ → pozdně střhněm. *zif(f)er* ‘nula’ → něm. *Ziffer* ‘číslice’ → stč. *cifra* → č. *cifra*, *šifra* má svou hláskovou podobu ovlivněnu francouzštinou, jíž arabské slovo prošlo při putování evropskými jazyky: ar. *ṣifr*, pl. *ṣifrât* → střlat. *cifra* → stfr. *cifre* ‘nula, číslice’ → fr. *chiffre* ‘číslice, číslo, tajný kód’ → něm. *Chiffre* ‘tajný kód’ → č. *šifra* tv.).

Kalk = přejetí slova nebo slovního spojení z jednoho (výchozího) jazyka do jiného (cílového) jazyka jeho **doslovným překladem**

a) Kalky **gramatické**: kopírují morfematickou/slovotvornou strukturu přejímaného slova

Např. č. *sou-cit* < něm. *Mit-leid*; *vý-raz* < něm. *Aus-druck*; *blesku-rychle* < něm. *blitz-schnell*; *počít-ač* < angl. *comput-er*; *s-vědomí* < lat. *con-scientia*; *pode-zřelý* < lat. *su-spectus* aj.

č. *mrako-drap*, r. *nebo-skrěb*, fr. *gratte-ciel*, it. *gratta-cielo*, něm. *Wolkenkratzer* < amer. angl. *sky-scraper*

hybridní kalky: některé morfémy přejatého slova jsou přeloženy, některé jen foneticky adaptovány

např. č. *ba-vlna* < něm. *Baum-wolle*, č. *Vá-noce* < něm. *Weih-nachten*

víceslovné kalky: např. *horské kolo* < angl. *mountain bike*; r. *detskij sad* ‘mateřská škola’ < něm. *Kinder-garten* aj.

b) Kalky **sémantické**: slovo existující v daném jazyce v určitém významu získá další význam podle cizí předlohy

např. *myš* ‘hlodavec’ a ‘prostředek k ovládní počítače’ ← angl. *mouse*

zed ‘stěna’ a ‘hlavní stránka uživatele Facebooku’ ← angl. *wall*

stopa ‘otisk chodidla; délková míra’ a ‘metrická stopa, takt’ ← lat. *pēs*

c) Kalky **frazeologické**: kopírují překladem strukturu frazému

např. č. *jde o...* ← něm. *es geht um...*; *mějte hezký den* ← angl. *have a nice day*;

být v obraze ← něm. *im Bilde sein*

Příklady na ty případy, kdy výchozí podoba přejatého slova obsahuje tentýž ie. kořen jako některá domácí slova:

ie. *g'neH₃- > *gnō- 'poznat, znát': č. *diagnóza* (← ř. *διάγνωσις* 'rozhodnutí, poznání'), *nota* (← lat. *nota* '(hudební) značka, znamení, poznání'), ale i psl. *znati, lit. *žinoti* 'znát', stind. *jānāmi* 'znám, vím', lat. *co-gnōscō* 'poznávám' aj.

ie. *(s)reu- 'téci': č. *strouha*, r. *struja* sln. *strumen* aj., stind. *sravati* 'teče', lit. *sraveti* 'téci', něm. *Strom*, angl. *stream*; a přejatá *rýma*, *revma*, *rytmus*, *rým*, *katar* (← ř. *ρέω* [reo] 'teču', *ῥεῦμα* [reuma] 'proudění, tok', *ῥυθμός* [rythmos] 'pravidelné proudění')